

*Клименко С. В., к.юр.н., доцент кафедри цивільних та кримінально-правових дисциплін УДУФМТ  
Плескач М. В., студентка УДУФМТ*

## ВОДИ (ВОДНІ РЕСУРСИ) ЯК ОБ'ЄКТ ПРАВОВІДНОСИН

*На підставі аналізу галузевого законодавства розглядається проблема вдосконалення нормативно-правової бази, що регулює правовідносини власності, об'єктом яких є води. Досліджуються особливості природного водного ресурсу, який, проходячи процес виокремлення (індивідуалізації), у кінцевому результаті набуває всіх ознак споживної речі (товару) і стає об'єктом цивільних правовідносин, особливості якого визначаються призначенням для задоволення природної потреби людини та здатністю забезпечувати якість її життя. Одночасно цей об'єкт виступає як складова інших галузевих правовідносин, що обумовлює необхідність визначення використання таких правових понять, як «водний ресурс», «водний об'єкт», «питна вода як товар», що вимагає розмежування сфери дії відповідних правових норм.*

**Ключові слова:** води, водні ресурси, водні об'єкти, вода як специфічний товар, правовідносини власності.

*Літ. 13.*

*Клименко С. В., к.юр.н., доцент кафедри гражданских и уголовно-правовых дисциплин УГУФМТ  
Плескач М. В., студентка УГУФМТ*

## ВОДЫ (ВОДНЫЕ РЕСУРСЫ) КАК ОБЪЕКТ ПРАВООТНОШЕНИЙ

*Базируюсь на анализе отраслевого законодательства, рассмотрена проблема совершенствования нормативно-правовой базы, регулирующей правоотношения собственности, объектом которых является вода. Исследуются особенности естественного водного объекта, который, проходя процесс выделения (индивидуализации), в результате приобретает все признаки потребительской вещи (товара) и становится объектом гражданских правоотношений, особенности которого определяются назначением для удовлетворения естественной потребности человека и способностью обеспечивать качество его жизни. Одновременно этот объект выступает как составная других отраслевых правоотношений, обуславливает необходимость определения использования таких правовых понятий, как «водный ресурс», «водный объект», «питьевая вода как товар», что требует разграничения сферы действия соответствующих правовых норм.*

**Ключевые слова:** воды, водные ресурсы, водные объекты, вода как специфический товар, правоотношения собственности.

*Klymenko S. V., PhD in Law, Assistant Professor USUFIT  
Pleskach M. V., student of the USUFIT*

## WATER (WATER RESOURCES) AS AN OBJECT OF RELATIONS

*In the article, based on the analysis of branch legislation the problem of improving the legal framework are considered governing the relationship property, the object of which is water as one of the most important livelihood resources. The features of a natural water are explored, which is going through the process of separation (individualization), eventually becomes use- all signs of things (goods) and is subject to civil legal characteristics and is determined by natural appointment to meet human needs and its ability to provide quality life. Simultaneously, the water appears as a component of other sectoral law relations, that the need to determine the usage of legal concepts such as water resources, groundwater, drinking water as a product and it requires differentiate of the scope of the relevant legal provisions.*

**Keywords:** water, water objects, water resources, water as a specific goods, property relationships.

**Постановка проблеми.** Реформування вітчизняного законодавства потребує досліджень, що спрямовані на з'ясування співвідношення норм актів водного, земельного, цивільного

законодавства, а також інших галузей права з метою розмежування сфер їх використання, що дозволить визначити особливості правового режиму вод (водних ресурсів) як об'єктів відповідних правовідносин.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Науковою основою для написання статті стали праці у галузі цивільного, екологічного, земельного права: В. І. Андрейцева, Н. В. Гревцова, О. В. Дзери, І. М. Кучеренко, Ю. К. Толстого, Є. О. Харитонова, Я. М. Шевченко, О. М. Шуміла, однак визначення особливостей вод (водних ресурсів) як об'єкта правовідносин має дискусійний характер та потребує комплексної розробки.

**Мета та завдання статті.** Проаналізувати норми актів чинного законодавства, що регулюють правовідносини, об'єктом яких є води (водні ресурси), з'ясувати їх співвідношення та шляхи визначення змісту правового режиму вод (водних ресурсів).

**Виклад основного матеріалу.** Відносини, що виникають з приводу використання вод (водних ресурсів), регулюються та охороняються різними галузями права, що є результатом усвідомлення суспільством значення вод як об'єкта життєзабезпечення з унікальними властивостями. Необхідно відрізнити поняття «води» з правової точки зору від поняття «вода» у хіміко-фізичному розумінні цього терміна. Насамперед вода –  $H_2O$  – хімічна речовина у вигляді прозорої безбарвної рідини без запаху й смаку в нормальних умовах. Це хімічна сполука водню з киснем, що існує в рідкому, твердому, газоподібному станах [1, с. 185], вона є предметом праці і засобом виробництва, застосовується у повсякденному житті людини, визначає фізичні, хімічні, біологічні процеси, формує рельєф на поверхні Землі, визначає контури материків, виступає основним фактором формування клімату та існування життя, тому з давніх часів і до сьогодні людство надавало воді особливого значення. Вода – це благо, що використовується для життєзабезпечення та діяльності людини, що як об'єкт правовідносин трансформується у відповідні дефініції: «води», «водні ресурси», «водні об'єкти», «вода як товар».

Відповідно до положень Водного кодексу України (ВК України), що визначає основні засади водокористування, – всі води на території України є національним надбанням українського народу, однією з природних основ його економічного розвитку і соціального добробуту. Являючись природним об'єктом, водні ресурси виступають одним із об'єктів екологічних правовідносин, що виникають у сфері використання та охорони окремих видів природних ресурсів, особливість яких полягає у тому, що вони є однорідними складовими природи, які перебувають у складі екосистеми і придатні для задоволення певних потреб людини. Основними положеннями Земельного кодексу України (ЗК України) визначається склад та встановлюється правий режим використання вод для забезпечення потреб відповідних учасників правовідносин земель водного фонду.

Згідно зі ст. 177 Цивільного кодексу України (ЦК України) об'єктом цивільних прав (правовідносин) може бути матеріальне чи нематеріальне благо, відносно якого суб'єкти встановлюють правові зв'язки, визначаючи коло взаємних суб'єктивних прав та обов'язків. Їх визначають як явища та предмети навколишнього світу, що мають здатність задовольняти інтереси учасників правових відносин [2, с. 52]. Для з'ясування кола відносин, що підлягають регулюванню нормами цивільного законодавства і об'єктом яких є води (водні ресурси), доцільно звернутися до класифікації цього природного блага. Відповідно до ВК України усі води на території України становлять її водний фонд. До нього належать: поверхневі води – природні водойми (озера), водотоки (річки, струмки), штучні водойми (водосховища, ставки) і канали, інші водні об'єкти; підземні води та джерела; внутрішні морські води та територіальне море. Крім цього, води класифікуються за місцем розташування: підземні, води, що знаходяться нижче рівня земної поверхні в товщах гірських порід верхньої частини земної кори в усіх фізичних станах, поверхневі, води різних водних об'єктів, що знаходяться на земній поверхні. За природним походженням води поділяють на штучні та природні.

Як зазначає О. М. Шуміла, з правової точки зору водні об'єкти відмінні від водних ресурсів. На його думку, у законодавстві, що регулює відносини з охорони навколишнього природного середовища, вживаються різні поняття – «об'єкти» та «ресурси» в однаковому зна-

ченні. Тому деякі кодекси України оперують термінами «водні об'єкти» та «водні ресурси» в тотожному значенні. Йдеться про ЦК України та Господарський кодекс (ГК України). Кодекс України про адміністративні правопорушення (КУпАП), а також природоохоронні кодекси – Кодекс України про надра (КУпН) та ЗК України – оперують дефініцією «водні об'єкти». Водночас Кримінальний кодекс України (КК України) передбачає кримінальну відповідальність щодо забруднення саме «водних ресурсів» [3, с. 17]. Однак, виходячи з визначення термінів «об'єкт» (об'єктом є будь-яка функціональна одиниця або система, яку можна розглядати відокремлено) та «ресурси» (ресурсами є частина природного середовища, які використовуються для задоволення матеріальних і духовних потреб суспільства), можна стверджувати, що поняття «водний об'єкт» є складовою категорії «водні ресурси» [4]. Таким чином, води можуть виступати водними ресурсами і водними об'єктами.

З цього слідує, що поняття «водний об'єкт» є вужчим і більш конкретизованим, ніж поняття «водний ресурс», що дає можливість розрізнити, які саме природні об'єкти складають водний об'єкт, які нормативні акти слід застосовувати в певній ситуації. Варто зазначити, що хоча водний об'єкт є природним та неподільним у навколишньому природному середовищі, він може набувати різного правового змісту та відповідного закріплення згідно з чинним законодавством.

Отже, водний об'єкт – це природний або створений штучно елемент довкілля, в якому зосереджуються води (море, річка, озеро, водосховище, ставок, канал, водоносний горизонт); водойма – безстічний або із сповільненим стоком поверхневий водний об'єкт; водосховище – штучна водойма місткістю понад 1 млн. кубічних метрів, збудована для створення запасу води та регулювання її стоку; озеро – природна западина суші, заповнена прісними або солоними водами; ставок – штучно створена водойма місткістю не більше ніж 1 млн. кубічних метрів. Залежно від значення водні об'єкти поділяються на водні об'єкти загальнодержавного значення та водні об'єкти місцевого значення. До перших належать: внутрішні морські води та територіальне море; підземні води, які є джерелом централізованого водопостачання; поверхневі води (озера, водосховища, річки, канали), що знаходяться і використовуються на території більш як однієї області, а також їх притоки всіх порядків; водні об'єкти в межах територій природно-заповідного фонду загальнодержавного значення, а також віднесені до категорії лікувальних. До інших відносять водні об'єкти місцевого значення, до яких належать: поверхневі води, що знаходяться і використовуються в межах однієї області, і які не віднесені до водних об'єктів загальнодержавного значення; підземні води, які не можуть бути джерелом централізованого водопостачання.

Відповідно до ст. 1 ВК України води – це всі води (поверхневі, підземні, морські), що входять до складу природних ланок кругообігу води. З цього визначення випливає, що основним критерієм визначення вод як об'єкта водних відносин є їх належність до природних ланок кругообігу. На відміну від водного законодавства цивільне регулює відносини з приводу води, вилученої з природного середовища, яка міститься у резервуарах, інших ємностях, водопровідних трубах, побутовому посуді і використовується для повсякденних потреб. Сюди входить розфасована та упакована у ємності вода (колодязна, дистильована, джерельна, мінеральна). Природний водний об'єкт, проходячи процес виокремлення (індивідуалізації), і у кінцевому результаті, приймаючи вигляду пляшки з водою або потрапляючи до систем водопостачання, набуває всіх ознак споживної речі (товару) і стає об'єктом цивільних правовідносин. У разі вилучення частини вод із навколишнього природного середовища, наприклад, шляхом забору для питного водопостачання, відразу припиняються й водні (екологічні) правовідносини, трансформуючись у господарські чи цивільно-правові. Цей критерій дозволяє відносити ресурс до екологічного об'єкта чи товарно-матеріальних цінностей.

При характеристиці об'єктів галузевих правовідносин неможливо використовувати загальноживану дефініцію «вода», тому необхідно точно визначити сферу вживання правових понять – «водний ресурс», «водний об'єкт», «питна вода як товар». Відповідно до такого розмежування можна встановити співвідношення правових норм, які регламентують відносини

з цим об'єктом. Як зазначає М. В. Череднікова, співвідношення галузевих норм, зокрема норм земельного та цивільного права, має декілька варіантів рішення, однак за основу слід обирати особливості предмету та методу правового регулювання відповідної галузі [5, с. 470–471]. Ураховуючи специфіку водних об'єктів, які є природними ресурсами і щодо яких виникають відносини власності, розмежування сфер застосування потребують норми ЗК України, ВК України та ЦК України.

Оскільки води (водні ресурси) є вагомим фактором життєзабезпечення і використовуються у різних сферах життєдіяльності, їх особливості як товару визначаються призначенням – для задоволення природних потреб людини та здатністю забезпечувати якість її життя. Найбільш актуальним у сучасних умовах видається дослідження ролі цього об'єкту у правовідносинах, пов'язаних з житлом та організацією житлово-комунальних послуг. Зазначають, що модель організації ринку житлово-комунальних послуг в Україні потребує визначення концептуальних питань, пов'язаних з розумінням різниці між «товарами» та «послугами», що породжує неспроможність держави здійснювати належне регулювання житлово-комунальної сфери, тому дослідники доводять доцільність відповідно до норм актів чинного законодавства визнавати, що у житлово-комунальній сфері, яка охоплює ринки теплопостачання, водопостачання та відведення, поводження з побутовими відходами, води виступають товаром на ринку водопостачання та водовідведення, на підставі чого пропонують визначити термін «вода як товар», який матиме різні ознаки (холодна, гаряча, питна, стічна тощо) [6, с. 219–222]. Таким чином, унікальність вод як об'єкта правовідносин власності, який виступає специфічним товаром, обумовлюється низкою особливостей, які проявляються у її неосяжності за часом та простором існування; неможливості штучного створення; неможливості бути заміненим іншими ресурсами у багатьох сферах використання.

З визнанням вод специфічним об'єктом цивільних правовідносин постає питання їх правової характеристики, визначенням правового режиму, оскільки у різних актах законодавства закріплюється певна міра та сфера використання можливостей учасників відповідних правовідносин. Води, як об'єкт цивільних правовідносин, можуть бути: у вільному обороті, коли виступають предметом договору купівлі-продажу фасованої питної води; обмежено оборотоспроможним об'єктом, коли згідно зі ст. 51 ВК України водні об'єкти загальнодержавного значення передаються в оренду тільки Кабінетом міністрів України, на спеціальних умовах; вилученими з обороту, коли водний об'єкт є частиною або знаходиться на території державних природних заповідників, заказників, національних природних парків [7]. Оборотоzdатність цього ресурсу підкреслює умовність використання загальнозживаної дефініції «вода» і вимагає точного визначення та відповідного застосування в залежності від виду правовідносин правових понять – «водний ресурс», «водний об'єкт», «питна вода як товар», що знаходиться в обороті.

Норми цивільного законодавства до регулювання відносин з водами застосовуються у тій частині, де вони не врегульовані водними. Відносини, що складаються у сфері власності на води (водні ресурси), є предметом цивільного права України, оскільки води, як матеріальне благо, здатні задовольняти різноманітні потреби осіб як природний ресурс або як товар, що є предметом цивільного обороту. Отже, води, як об'єкт цивільних правовідносин, є матеріальним благом, що виступають об'єктом права власності, тобто майнових відносин з володіння, користування та розпорядження у межах, встановлених актами вітчизняного законодавства.

Правомочність володіння означає можливість фактичного (фізичного або господарського) панування над водними ресурсами, яка може належати не тільки власнику, але й особі, яка має відповідні повноваження на цей природний об'єкт на законній чи договірній підставі; правомочність користування – це можливість власника задовольняти за допомогою водних ресурсів свої потреби, тобто забезпечену законом можливість їх безпосередньої цільової господарської експлуатації шляхом вилучення з них корисних властивостей; правомочність розпорядження – це гарантована можливість власника водного ресурсу (водного об'єкта)

здійснювати дії, спрямовані на зміну юридичного статусу, економічного призначення або стану цього об'єкта.

Право власності на природні ресурси має особливості, адже вони як специфічні природні об'єкти мають екологічний зміст і складають національне багатство України, причому у власності можуть знаходитись тільки ті природні ресурси, що підлягають індивідуалізації та здатні до самовідновлення (земля, її надра, води, ліси та тваринний світ). Як зазначає О. С. Баб'як, об'єктивне право власності на природні ресурси – система правових норм земельного, гірничого, водного, лісового, фауністичного, природно-заповідного законодавства тощо, які регламентують правовідносини на природні ресурси, а суб'єктивне право власності на природні ресурси – сукупність повноважень різних суб'єктів (держави, юридичних та фізичних осіб) щодо володіння, користування і розпорядження належними їм природними ресурсами (земельними, корисними копалинами, лісовими, водними, тваринного та рослинного світу, природно-заповідного фонду) [8, с. 46].

На думку В. І. Андрейцева, види права власності на природні ресурси – юридично оформлені напрями суб'єктно-об'єктної належності природних ресурсів та їх організаційно-правове забезпечення [9, с. 120]. В Україні право власності на природні ресурси, складовою частиною яких є водні ресурси, регулюються Конституцією України, ЦК України, ВК України, ЗК України, Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» та іншими актами законодавства. У ст. 6 ВК України визначено, що води (водні об'єкти) є виключно власністю українського народу і надаються тільки у користування, хоча таке твердження є дискусійним, через те, що право власності, відповідно до чинного законодавства, включає в себе тріаду правомочностей. Варто зазначити, деякі науковці вважають, що за своєю економіко-правовою природою суб'єктами права державної власності, окрім Української держави, є народ України, Автономна Республіка Крим (далі за текстом – АРК) [10]. Частково з цією тезою можна погодитись, адже, як зазначає В. К. Попов, право державної власності становить собою сукупність правових норм, що закріплюють і охороняють належність природних ресурсів народу України в особі обраних ним представницьких органів державної влади [11, с. 62]. Ці органи наділені компетенцією лише з управління зазначеними ресурсами в загальнонародних інтересах, а не безпосередньо правом власності на них, однак, до їх повноважень також входить встановлення порядку придбання, використання та відчуження державної власності. В. О. Джуган зазначає, що право власності українського народу за своєю природою є правом державної власності, тому у цьому випадку державна власність виступає у вигляді виняткової власності народу України, що означає, що води (водні об'єкти) належать народу в особі обраних ним державних інститутів. Таким чином, можна стверджувати, що фактично води (водні об'єкти) можуть перебувати і у державній власності, а перелік таких водних об'єктів міститься у ВК України [12, с. 127].

Зазначається, що власність АРК не можна вважати державною, оскільки АРК не є державою. Водночас майно, яке належить АРК, не можна вважати й таким, що перебуває в комунальній власності, оскільки республіка не є територіальною громадою [13, с. 319]. Але В. О. Джуган зауважує, що Верховна Рада АРК, на правах обласної ради, місцевої ради, а також відповідних органів державної виконавчої влади реалізовує право комунальної власності на води (водні об'єкти) в Україні, адже Верховна Рада АРК, місцеві ради та відповідні органи державної виконавчої влади виступають в особі територіальної громади [12, с. 127]. Вважаємо, що Верховна Рада АРК не може виступати у цьому випадку територіальною громадою, адже відповідно до Закону України «Про Верховну Раду Автономної Республіки Крим» вона є представницьким органом АРК. Одним із основних принципів її діяльності є поєднання інтересів АРК та загальнодержавних інтересів України (ст. 2 Закону). Відповідно до Конституції України (п. 3, ст. 138) та цього Закону (п. 4, ч. 2, ст. 9) до відання АРК та Верховної Ради АРК, як представницького органу, належать: визначення порядку управління майном, що належить цій республіці. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» територіальна громада – це жителі об'єднані постійним проживанням у межах се-

ла, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр.

Згідно зі ст. 140 Конституції України та ст. 10 зазначеного Закону до представницьких органів відносяться сільські, селищні, міські ради. Вони представляють сільські, селищні, міські громади та здійснюють від їх імені та в їх інтересах функції та повноваження місцевого самоврядування, у межах своєї компетенції. Територіальні громади села, селища, міста безпосередньо або через утворені ними органи місцевого самоврядування управляють майном, що є у комунальній власності. Таким чином, відповідно до ст. 168 ЦК України АРК діє у цивільних відносинах на рівних правах з іншими учасниками, а право власності АРК не належить ні до права державної власності, ні до права власності територіальних громад (комунальної власності). Відтак, потребує законодавчого врегулювання питання змісту, обсягу та здійснення майнових прав АРК стосовно майна, що визнається власністю АРК, зокрема і права власності на води.

Відповідно до ст. 327 ЦК України виокремлюється право комунальної власності – це право територіальної громади володіти, користуватися, розпоряджатися майном, що належить їй безпосередньо або через утворені нею органи місцевого самоврядування. Територіальні громади або утворені нею органи місцевого самоврядування мають право вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції й законів України. Відповідно до цього суб'єкти права комунальної власності здійснюють володіння, користування, розпорядження водними об'єктами місцевого значення, які зазначені у ч. 2 ст. 5 ВК України. Виникає протиріччя між положеннями ВК та ЗК України, адже відповідно до ч. 1 ст. 58 ЗК України та ст. 4 ВК України відносять до земель водного фонду ті, які зайняті морями, річками, озерами, водосховищами, іншими водоймами, болотами, а також островами; прибережними захисними смугами вздовж морів, річок та навколо водойм; гідротехнічними, іншими водогосподарськими спорудами та земельні ділянки, на яких установлений режим зон і смуг з особливим режимом використання і охорони. Також у ч. 1 ст. 59 ЗК України визначено, що землі водного фонду України можуть перебувати у державній, комунальній та приватній власності.

Таким чином, у випадках, коли землі водного фонду України перебувають у приватній власності, водні об'єкти автоматично набувають цього ж статусу. Відповідно до ч. 2 цієї ж статті громадянам та юридичним особам можуть передаватись у власність замкнені природні водойми (загальною площею до трьох гектарів) і визначається, що власники на своїх земельних ділянках можуть у встановленому порядку створювати рибогосподарські, протиерозійні та інші штучні водойми. Отже, суб'єктами права власності на водні об'єкти, окрім представницьких органів державної влади та територіальних громад, можуть також виступати юридичні та фізичні особи, що не визначено у ВК України. Вважаємо, що це потребує вдосконалення регламентації, адже приватні особи у переважній більшості випадків проявляють себе як ефективні власники, а роль держави при цьому полягає у забезпеченні раціонального використання водних ресурсів із найменшою шкодою для навколишнього середовища.

До водних об'єктів загальнодержавного значення ВК України відносить водні об'єкти, що віднесені до категорії лікувальних, тобто такі, які мають природні лікувальні властивості, якщо їх включено до спеціального переліку, що затверджується Кабінетом міністрів України. Мінеральні води є цінним природним водним ресурсом у вигляді лікувального мінерального джерела, який, проходячи процес виокремлення та індивідуалізації під певною промисловою маркою, набуває усіх ознак споживної речі і стає оборотоспроможним об'єктом цивільних прав. Отже, відбувається трансформація вод (водних ресурсів) як об'єкта права власності, яка зводиться до двох аспектів: зміна виду права власності, залежно від місця розташування у природі, значимості водного ресурсу та зміна виду права власності, залежно від сфери перебування.

#### **Висновки.**

1. При характеристиці об'єктів галузевих правовідносин неможливо використовувати загальноживану дефініцію «вода», тому необхідно конкретно визначити сферу вживання

правових понять – «водний ресурс», «водний об'єкт», «питна вода як товар». Відповідно до такого розмежування можна встановити співвідношення правових норм, які регламентують відносини з цим об'єктом. Також необхідно чітко розмежувати поняття «водний об'єкт» та «водний ресурс», адже, як було доведено, вони не є тотожними.

2. Регламентовані майнові права на води (водні ресурси) нечітко визначені, що гальмує ринкові реформи та їх ефективне використання, тому потребує більш імперативної регламентації суб'єктний склад відповідних правовідносин, а також розробка дієвих механізмів реалізації та захисту права власності.

3. Правовий режим вод як природного ресурсу та об'єкта права власності, що забезпечує існування людини задоволенням потреб різнорівневого характеру, є комплексним, оскільки порядок реалізації можливостей з володіння, користування та розпорядження цим об'єктом визначається нормами різних галузей права.

4. Водний, Земельний та Цивільний кодекси України є однаковими за юридичною силою, тому їх співвідношення знаходиться у площині розмежування сфери реалізації можливостей учасників відповідних правовідносин. Нормами ВК України та ЗК України встановлюється класифікація природного об'єкта та відповідні обмеження його використання, а норми ЦК України застосовуються при реалізації права власності у майнових правовідносинах з урахуванням вимог актів законодавства публічного права.

#### Література

1. Ковтун М. І. Земельне право: курс лекцій для студентів юридичних вузів та факультетів / М. І. Ковтун. – К. : ЮМАНА, 2001. – 208 с.
2. Цивільне право України : Навч. пос. / За ред. Є. О. Харитонова, Н. Ю. Голубевої. – К. : Істина, 2009. – 280 с.
3. Екологічне право України. Особлива частина : Навч. пос. / О. М. Шуміло, В. А. Зуєв, І. В. Бригадир та ін. – К. : Центр учбової літератури, 2013. – 432 с.
4. Шигонський В.С. Ідентифікація понятійного апарату дослідження проблеми водокористування у населених пунктах сільських територій / В. С. Шигонський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://archive.nbuv.gov.ua/portal/chem\\_biol/vzhnau/2011\\_1/395.pdf](http://archive.nbuv.gov.ua/portal/chem_biol/vzhnau/2011_1/395.pdf).
5. Чередникова М.В. Соотношение земельного и гражданского права в регулировании отношений по поводу земли / М. В. Чередникова // Цивилистические записки: Межвузовский сборник научных трудов. Вып. 4. – М.: Статут; Екатеринбург: Инст. частого права, 2005. – С. 449–471.
6. Кучеренко І.М. Житлова політика України: сучасність та майбутнє / І. М. Кучеренко, О. Ю. Кучеренко, І. В. Запатріна – К. : Вид. центр спілки власників житла України, 2012. – 304 с.
7. Про охорону навколишнього природного середовища: закон України від 25.06.1991 р. № 1264-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 41. – 546 с.
8. Баб'як О.С. Екологічне право України: Навч. пос. / О. С. Баб'як, П. Д. Біленчук, Ю. О. Чирва. – К. : Атіка, 2000. – 216 с.
9. Андрейцев В. І. Екологічне право : курс лекцій: навч. пос. / В. І. Андрейцев. – К. : Вентурі, 1996. – 208 с.
10. Вінник О.М. Господарське право : курс лекцій: навч. пос. / О. М. Вінник. – К. : Атіка, 2004. – 624 с.
11. Екологічне право України (Загальна частина): навч. посібник / В. К. Попов, М. В. Шульга, С. В. Разметаєв та ін. – Х.: Нац. юридична академія України ім. Ярослава Мудрого, 1995. – 175 с.
12. Джуган В. О. Форми власності на води (водні об'єкти) в Україні / В. О. Джуган // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: збірник наукових статей. – Вип. XV. – Івано-Франківськ, 2005. – С. 126–131.
13. Харитонов Є. О. Цивільне право України : Підручник. – Вид. 2-е, перероб. і доп. / Є. О. Харитонов, О. В. Старцев. – К. : Істина, 2007. – 816 с.

*Стаття надійшла до редакції 25.10. 2013 р.*